

Мауленов Алмасбек Анықбекұлы¹,

филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет,
Қазақстан Республикасы, 050040, Алматы қ., әл-Фараби даңғылы, 71,
almas.maulenov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2467-1218

Мамыров Азамат Ибраевич*²,

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
«Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан
Республикасы, 090006, Орал қ., Н. Назарбаев даңғылы, 194,
mamyrov.69@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-5262-9789

**МҰРАТ МӨҢКЕҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ОЙ: ҚАЖЫМ
ЖҰМАЛИЕВ ЗЕРТТЕУЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ**

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасыр қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, суырыпсалма ақын Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығы сөз болып, әдебиеттану ғылымы талаптары тұрғысынан қарастырылады. Бұған дейін Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығы аға буын әдебиет зерттеуші ғалымдар еңбектерінде көбіне көп «Зар заман» өкілі ретінде қарастырылып, оның азаттықты аңсаған үні жеткілікті дәрежеде насихатталмағандығы байқалатындықтан, XIX ғасыр әдебиетіндегі азаттық ойды Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығы негізінде әдеби ортаға ғылыми аспектіде интерпретациялауға және таныстыруға бағытталған.

Мұрат Мөңкеұлы XIX ғасырдың көп өкілінің бірі емес, қазақтың тарих сахнасынан жоғалып кетпеуі үшін атқа қонған елді бастаушы, бағыт көрсетуші күрескер ақын.

Мақалада Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығын оқыту мен зерттеу және ақын толғаулары мен өлеңдерін хронологиялық және салыстырмалы-тарихи, герменевтикалық әдістер тұрғысынан зерттеу мақсаты алға қойылған. Бұл әдістер арқылы автордың уақыт пен кеңістік, тарих, әлем мен адам болмысы туралы жеке ой-түсініктері мен реалды әлемді және кейіпкерлерінің ішкі әлемін модельдеу әдістері қарастырылады. Ақын шығармашылығы арқылы XIX ғасырдағы орыс басқыншылығының қазақ болмысына қаншалықты кері әсері болғандығына оқырман назарын аударуды көздейді. Сонымен қатар, автордың өлеңдері мен толғауларындағы қазақ халқының тарихы мен қоғамындағы күрделі мәселелердің әлеуметтік-қоғамдық, мәдени сипаты айқындалады. Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығындағы ұлттық болмыс пен азаттық ой астарланған шумақтар мәтінінің қабаттық деңгейлері көрсетіледі.

Зерттеудің ғылыми және практикалық құндылығы қазақ әдебиеттану ғылымында кеңестік кезеңнен қалыптасқан жекелеген пайымдардың бүгінгі тәуелсіз ел ұстанымы тұрғысынан қайта бағалануына, әрі отандық әдебиеттану саласының әдіснамалық-теориялық қырын жетілдіруге үлес қосатындығымен өлшенеді.

Кілт сөздер. Төл әдебиет, тарихи жад, отаршылдық, ызғарлы жылдар, қолжазба, «Ел ауа» көтерілісі, ата қоныс.

Кіріспе. Қазақтың тарихы төл әдебиетінде жатыр. Таратып айту уақыт еншісінде. Тұран даласын тұғырына айналдырған Қазақ баласының жүз жылдықтарда тарихи жады көмескіленбеуі сөз өнерінің асқақтығында. Бұған көз жеткізу аса қиын да емес. Ұрпаққа

аманат болып жеткен «Бабалар сөзі» көптомдығы қазақ өмірінің айнасы. Соның бір парасы, биыл туғанына 180 жыл толып отырған, аты алты алашқа мәлім Мұрат Мөңкеұлы жырлары.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы, нақтылай айтсақ 1869 жылы Батыс Қазақстанда болған (сол кездегі Батыс Қазақстанға қараған Гурьев, Ақтөбе облыстары, Орынбор қолтығындағы қазақтарды қамтыған – М.А) тарихи оқиға «Ел ауа» орыс отаршылдығына қарсы халық көтерілісі жөнінде білгісі келген кісі Мұрат Мөңкеұлы жырларын қарағаны дұрыс.

Мұрат Мөңкеұлы мұрасының жинақталуы мен зерттелуіне, әдеби айналымға шығуына мол үлес қосқан аға ғалымдар көшін Халел Досмұхамедұлы бастап тұр. Халел Досмұхамедұлы 1924 жылы Ташкентте «Мұрат ақынның сөздері» [1] деп ақынның өлеңдерін кітап етіп жариялағанымен кеңінен зерттеуіне кеңес үкіметі өмірін келте етіп мүмкіндік бермеді. Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығын танудағы Халел аға бастаған игі іс ғылым жолындағы інісі, әдебиеттанушы ғалымдар арасында ХҮІІІ-ХІХ ғғ. қазақ әдебиетінің білгірі деп мойындалған Қажым Жұмалиевке аманатталды. Қажымның Халел ағасының ізімен Махамбетті зерттеуі, Махамбет мұрасын елге жеткізуші Мұрат ақынның шығармашылығында қайта тоғысты. Халел мен Қажымның таныстығы, рухани жақындығы өз алдына әңгіме...

Мұрат Мөңкеұлы жайында сөз қозғағанда қазақ руханиятындағы шығармашылық тұлғалардың өмірі мен шығармашылығын елге таныту, насихаттау, арнайы кәсіби тұрғыда білім ордаларында оқыту қалай жүзеге асты дегенді де қысқаша қамтып өткен дұрыс болар.

Мектептерде қазақ әдебиетінің жеке пән ретінде оқытылуы өткен ғасырдың отызыншы жылдарынан кейінгі - уақыт. 1932 жылға дейін қазақ әдебиеті қоғамтану пәнінің құрамында ғана оқытылып, толық курстық қызметін атқара алмады. 1932 жылы орыс мектептерінің тәжірибесін басшылыққа алып жасалған қазақ әдебиетінің алғашқы программасы мен 1934 жылғы қазақ әдебиетінің жеті жылдық мектепке арналған жаңа программасы да жарамсыз деп танылды. Осылайша 1936 жылға дейін қазақ әдебиетінен программа жасау әрекеті нәтижесіз болып, 1936 жылдан бастап 5-10 кластарда өтілуге тиісті ақын-жазушылардың шығармаларының тізімі жасалып, мектептерге таратылып отырды. Мектептердегі қазақ әдебиеті пәні осы тізімдер бойынша ғана оқытылды. 1937 жылы Алматы қаласында тіл және әдебиет мұғалімдерінің кеңесі шақырылып, мектепте ана тілі мен әдебиетін оқыту сапасының жайы, программа мен оқулық, хрестоматиялар жасау кеңінен сөз болды. Қазақ ССР Оқу комиссариатының нұсқауы бойынша 1937-1938 оқу жылына арналып ана тілі мен әдебиет программасының уақытша схемасы жасалды. Осы схема негізінде авторлар коллективі бекітіліп, Қажым Жұмалиев сол қатардан табылды.

Бұл мақаланың мақсаты көрнекті ғалым Қ.Жұмалиевтің табанды еңбегінің арқасында әдеби айналымға енген күрескер Мұрат ақынның әдеби мұрасын әртүрлі әдістер арқылы талдап, оқырман мен ғылыми көпшілікке таныту және әдебиеттану саласының әдіснамалық-теориялық қырын жетілдіруге үлес қосу.

Ғалым Қ.Жұмалиев орта мектеп пен жоғары оқу орындарына арнап жазған аталмыш оқулықтарында Мұрат ақынның әдеби мұрасын жоғары бағалап, жан-жақты ашып көрсеткен болатын. Мұны «Нәтижелер және оларды талқылау» бөлімінде түсіндіруге тырысамыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мұрат Мөңкеұлының өлеңдері мен дастандарын, айтыстарын қарастыруда бірқатар әдебиеттанушылардың зерттеулері мен әртүрлі ғылым салаларындағы еңбектер жұмысымыздың әдіснамалық-теориялық негізі ретінде алынды. Сондай-ақ, «Мұрат ақынның сөздері» деген қолжазба мұрағат материал

мен ақынның кітап болып жарық көрген жекелеген туындылары зерттеу нысанының дүниетанымдық ерекшелігі мен шығармаларындағы басты әдеби тенденцияларды, бағыт-бағдарларды айқындауға септігін тигізді.

Мәдени-тарихи әдіс Мұрат Мөңкеұлы жырларындағы көркемдік-элегиялық сарынды әр дәуірдегі мәдени-тарихи құбылыстармен, әсіресе, батырлық жырлардағы ел қорғаны рухымен қалыптасқан поэтикалық түсініктермен байланыстыра қарастыруға септесті.

Салыстырмалы-тарихи әдіс Мұрат Мөңкеұлы толғауларындағы азатшылдық ой XIX ғасыр қазақ әдебиетіндегі дауылпаз ақын Махамбет өлеңдерімен қолданыс табу деңгейі мен мәтіндік қабаттарды салыстырып зерттеуде қолданылды.

Психологиялық әдіс туындыгер ретіндегі автор мен кейіпкерлерінің ішкі әлеміндегі психологиялық-менталды үдерістерді, толғаулардағы Жеті жұрт бастан кешетін өмір мен өлім арасындағы аралыс, рухани дағдарыс көріністерін интерпретациялау мен поэтикалық-құрылымдық кодтардың психологиялық табиғатын ашу үшін қолданыс тапты.

Герменевтикалық әдіс арқылы автордың жеткізуге ұмтылған интеллектуалды-философиялық тұжырымдамалары мен мәтін қабаттарына жасырынған авторлық интенция айқындалды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қажым Жұмалиевтің орта мектептің 9-классына арналған «Әдебиет теориясы» [2] (1938), орта мектептің 8-классына арналған «Қазақ әдебиеті» [3] (1942), жоғары оқу орнына арналған «ХУІІІ – ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті» [4] (1967) оқулықтарында Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығы кеңінен сөз болды. Бұл бүгінгі күні Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығын танудағы сілтеме, ғалымның ғылым жолындағы жетістігі сиқты көрінгенімен мұның авторға кешегі кеңестік ызғарлы жылдары кесірінің көп болғанын ел біле бермейді.

КПСС Орталық Комитетінің идеологиялық мәселелер жөніндегі тарихи қаулылары мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателер туралы қаулысынан» (Социалистік Қазақстан, 1947) кейін арнаулы комиссия «...Мұрат, Шортанбай сияқты ақындардың өмірі мен творчествосы түгел талданып, жеке тақырып етіп беріліп, елеулі кемшіліктер кетті» [5] деп Қажым Жұмалиевке қатаң ескерту жасайды.

Осы мәселе асқынып, 1950 жылдың 26 желтоқсанында «Правда» газетінде «Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» деген мақалада көрніс тапты. Мұрат Мөңкеұлы тағы да басқа шығармалар талданған оқулықтары Қажекеңнің басына бәле болып жабысып, жұмысы мен партия қатарынан шығарылып, Алматыдан алғашында Семей, кейін Қарағандыға жер аударылды.

1953 жылы шырқау шегіне жеткен кесапат дауылы қазақ зиялыларының бірлігінде Қажым Жұмалиевті де есеңгіретіп кетті. Ғалымның мал-мүлкі тәркіленіп, жиырма бес жылға сотталды. Жазығы мектеп және жоғары оқу орындарына арнап жазылған оқулықтарында қазақ руханиятын түгендеп, ғылыми негізде талдап, анық пен қанықты алғаусыз жеткізуі.

Мінезділік, бірсөзділік түрмеде жазықсыз жазасын өтеп жатқан Қажекеңнің жазған хаттары мен арыздарынан анық көрінеді. СССР-дің Бас Прокурорына жазған арызында ғалым: «Считая себя невиновным в антисоветском преступлении прошу Вас разрешить мне обратиться к вам со следующим заявлением: ... Должен указать ещё на то, что творчество включенных в учебниках поэтов XIX века (Мурат, Нысанбай) были более положительно оценены во всех изданиях...» [6, 370, 378] деп табандылық танытады.

Заман көрінісі. Мұрат Мөңкеұлы дерекнамасы жазылған қолдан түптелген сұр кітапты Қажым Жұмалиев реттік санмен «№ 7. Мұрат» деп белгілепті. Қажым ағаның үйіндегі жеке архивінен табылған тозығы жеткен қолжазба кітап отызыншы беттен басталады. Жиырма тоғыз бет кеңестік «қырағы көздер» қолымен жыртылып алынған. Оған отызыншы беттегі автордың өз қолымен жазылған «Изъято у меня 16.03.1953 г.» деп қолың қойған жазба куә.

Біздің Мұрат Мөңкеұлы өмір сүрген уақыт тынысын, оның ақын шығармашылығына әсерін тануымызда бірден-бір көмекші құрал да осы Қажым архивінен табылған 88 беттік материал болмақ. Аталмыш материалда Мұрат ақынның шығармашылық тұлға болып қалыптасуына әсер еткен ортасы, тарихи жағдаяттар жан-жақты баяндалған.

Мұрат ес біліп, ақын атанғанша ел ішінен алған сабағы ел қорғаны Исатайдың ерлік істері және оның серіктес інісі Махамбеттің көптің көкейінде хатталған көк дауыл жырлары болатын. Бірі басшы, бірі қосшы болған қос тарихи тұлға өмірден өтіп кетсе де елім деген ерлерін ел ұмыта қоймаған, керсінше солар болса қайтер еді деп қамыққан көңілмен қайта есіне түсіріп, кетілген тірлікті екі тарланның арманымен қайта жетілдіріп жүрген уақыт еді.

Заманының заңғары болған сыңар тағдыр – Исатай мен Махамбет кейінгі елдің аузында, тарихтың жадында мәңгілік екендігін Мұрат ақын былайша жеткізеді:

«...Кешегі өткен Исатай,
Жауды көрсе састы ма?
Онан қорқып қашты ма?
Ертеде өткен бұрынғы,
Шора мен Тарғын болмаса,
Бір қазақтың ерлігі,
Махамбеттен асты ма?» [7, 59].

Ел үшін атқа қонған, сол жолда жандарын құрбан еткен ерлерді сағына, рухын асқақтата жырлаған Мұрат Мөңкеұлы өзі де 1868 жылғы тарихи оқиға «Жаңа Низам» кезінде жұртының сөзін сөйлеп, елінің ертеңі не боларын ойлап қамықты, қайғыдан қатпа күйге түсті. Орыс отаршылдығынан құтылар жол іздеді. Оның бірден-бір амалы қонысты тастап, дұшпанның аяғы жетпейтін жер «Жиделі Байсын», «Тескен тауға» елді аударып көшіру деп білді. 1868 жылы қамданып, 1869 жылы көтеріліп көшпек болған тарихи оқиға осылайша «Ел ауа» көтерілісі атанды.

Бұл жөнінде ғалым Қажым Жұмалиевтің мына бір пікірі тарихи жағдаятты, қилы заман көрнісін, халықтың пұшайман халін түсінуге керек-ақ аңдатпа.

«1869 жылғы көтеріліс – отарлау саясатына қарсы ұлт бостандығы үшін болған күрес еді. ...«Ел ауада» патша үкіметінің отарлаған жерін қайтып аламын деген мақсатты алдарына қойған жоқ...

Патша әскерімен болған соғыс сол көшкен елді тоқтатпай өткізіп жіберудің айналасында ғана болды. Бұрынғы ақындар (Махамбет т.б.) отарлау саясатын айта келіп, сол қонысты соғыспен, күшпен қайтарып алуды жыр етсе, 1869 жылдардағы ақындар – бұл жер қоныс болмайды, мұны тастап, басқа бір қоныс іздеу керек дейді. Елді көшуге үндеді. Бұл, әрине, ақындардың құрғақ қиялы емес, сол кездегі халық тілегі, ел мүддесі болатын. Мұны Мұраттың «Үш қиян», «Қазтуған» поэмаларынан анық көруге болады» [8, 132].

«Ел ауа» көтерілісінің соңы немен аяқталғаны тарихтан белгілі болғанымен, бүтін бір елді бүлікке түсіріп білгенін істеген басқыншылық бүгінгі күнге дейін «ұлы достықпен» бүркемеленіп, Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығы деңгейінде қалып келе жатқаны ойланатын мәселе.

Мұрат ақынның ата қонысты тастап, көшелік деуінің негізгі себебі, қазақ елінің болашағын, әсіресе, жастардың қамын ойлағандық. Сондықтанда ақын:

«Мен қауып еткеннен айтамын,
Ақ борықтай иілген,
Кейінгі туған баланың
Ұстай ма деп білегін,
Шая ма деп жүрегін,
Ащы суға тойдырып,
Бұза ма деп реңін.
Адыра қалғыр заманның,
Мен жаратпаймын сүреңін» [7, 18] – дейді.

Осы мәселе төңірегінде ақынның шығармашылығын терең зерттеген ғалым Бауыржан Омарұлы: «...Мұрат Мөңкеұлы отарлаушылардың ойранын көрген соң, ұрпақтың келешегіне күдікпен қарайды. Ақынның бұл турасындағы толғаныстары болашаққа болжам түрінде айтылады. Бүгінгінің көзімен қарасаң, жыр жампозының өлеңмен өрнектеген тұжырымдарының қалт кетпегеніне куә боласың» [9, 245] – деп бүлінген болмыстың бастауын аңғартады.

Орысқа қосылғалы бір жарым ғасыр бой бермеген қазақ XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап біржола бас билігінен айырылды. Қазақ елін қамалай салынған бекіністер, батырларымызға бұрынғыдай беркініп қайрат қылуға мүмкіндік бермеді. Ұрыс сала, шегіне күнелткен қазақ көтерілісі Мұрат тұсында тұралап шегіне жетті. Осының бәрін естіп, біліп өскен ақын «Сарыарқа» толғауында теперіштің кімнен болып жатқандығын күлбілтелемей ашығын ашына айтып береді.

«Әуелі жеңіп орыс Еділді алды,
Сарытау, Аштарханның жерін де алды.
Артынан Еділден соң Нарынды алды,
Тоғайдың ағаш, қамыс, талын да алды.
...Тәмамы, су мен нуды орыс ұстап,
Қазақтың мұнан жұтап шалынғаны.
Қуалап Исатайды өлтірген соң,
Заманның содан бері тарылғаны» [7, 31].

Алдыртқан қазақ, алған орыс. Еділ, Сарытау, Аштархан қолдан кетті. Нарын қазақтың нар ұлдарының арқасында сақталды. Су мен нудан ығысып қалың қазақ күні кешеге дейін шөлейтте отырды. Осының барлығы Мұраттың жырларында түп тұқияннан өзіне шейін төгіліп тұр. Сөз басында айтқан халықтың тарихы, тағдыр-талайы, заман көрнісі сөз өнерінде жатыр дегенге бірден-бір жауап, міне, осы.

Қары әңгіме және қазақы қалып. Бала кезімнен жадымда ерекше сақталған сөз – қары әңгіме. Қары әңгімені айтушы әкемнің туысы Молдабай жырау. Қары әңгімесі Мұрат ақынның жырлары, ерекше есімде қалғаны «Қарасай-Қазі». Жырдың басында, әлқисасында бұрынғылардан бізге жеткен сөз, қасиетті қары әңгіме, осы деп отыратын. Қазақтың сойын, тұрмысын, өзіндік әлемін танытатын қары әңгіменің бірі Мұрат Мөңкеұлының шығармашылығы.

Сөз болып отырған шығармашылық тұлға Мұрат Мөңкеұлы Атырау облысы, Қызылқоға ауданы, Қарабау деген жерде туған. Руы Беріш, оның ішінде «Қаратоқай». Ақынның өзі жыраулық дәстүр бойынша шығу тегін айтқанда «Ел едік Байұлында Беріш деген», немесе «Ар жағымыз белгілі, Он екі ата Байұлы» деп таныстыруы сол қары әңгімеден келе жатқан қазақы қалпымыз.

Қары әңгімелердің қасиеті қазақы қалпымыздың кең панорамасын түрлі қырынан келіп ашып көрсетуінде. Он екі ата Байұлының Берішінен екенін таныстырған ақынның

келесі бір жыр жолдарынан сол елдің географиялық қоныстану аймағын, тұрмысын көреміз.

«Тайсойған, Ойыл, Қиыл, Дендеріміз,
Қарабау мекен еткен жерлеріміз.
Жайық пен Қарабаудың тең ортасы
Тепсеңге мал жайылар кең жеріміз.
Нарға артып толы саба, кілем жауып,
Жиын-той, қызық еді көргеніміз» [7, 44].

Өлең жолдарында ата қоныс елді мекендер тізбектеліп атала келіп, «кең жеріміз» болып түйінделеді. Кеңдікті көрсетуде түйдектетіп теріп айту, даралықты көрсетуде дамытып айту өлең құраудағы өзегімізде бар. Қары әңгімеден көрінетіні қазақы тұрмысымыздың жайы кілем жабылған нарға толы саба артып, жиын-тойды қызықтау. Бұл тұрмысы түзу халықтың өмір сүру көрнісі, бұл көңілі шат ақынның сөзі.

Ақын өз басынан өткерген өмірді баяндаушы ғана емес, өз ортасы, бүкіл бір халықтың тұрмысын, салтын, болмысын сөзбен кестелеп жеткізуші өнер иесі. Бір жол, не бір шумақтың өзі қазақтың қалпынан хабар беретін болса ол ақынның, оқырманның олжасы. Сөзді Мұрат ақынға берелік:

«Аяңдап тойға келдім дөненменен,
Жаз жайылып, күз семірген көбеңменен,
Қызығын осы тойдың көре келдік,
Той бастау – ата дәстүр өлеңменен» [7, 87].

Бірінші жақтан баяндалып тұрған өлеңнің соңғы жолындағы бірінші бунақ «той бастау» тіркесі біз сөз етіп отырған қазақы қалпымыздан біраз ақпарат беріп тұр. Біріншіден, қазақ халқының сөз өнеріне деген құрметі тойды өлеңмен бастауынан көрінсе, екіншіден, сол тойды бастау құрметі ақынға берілуінде жатыр. Сөздің қадір-қасиетін, жанды қуатын, бар өнердің басы екендігін білген халық қана осылай іс істей алады.

Халқымыздың хал-ахуалын, жан қалауын, бекзаттығын тану үшін қары әңгімелердің қойнауына сүңгіген дұрыс. Тастамайтын бар асыл сонда. Ескінің сөзі деп қарамай, естінің аманаты, арманы деп түсінсек, бәрекелді, сөз сол. Осы асқақтықты Мұраттың мына бір өлең жолдарынан таба аламыз:

«Табаны жерге тимеген,
Маңдайы күнге күймеген,
Тұлпардан өзге мінбеген,
Салқындыққа ал қара көк тон киіп,
Салтанатқа жорғадан өзге мінбеген» [7, 22].

Бабалардан қалған сөзді оқи отырып, мазмұнынан өрлікті, болмысы бөлек кескін-келбетті көреміз. Уызынан жарымаған ел бұлай салтанат құра алмайды, ақындық мектебі қалыптаспаған жұрт бұлай сөйлей алмайды. Мың өліп, мың тірілген қазақтың небір зұлмат замандарда тарих сахнасынан жойылып кетпей кең аумақты алып жатқан байтақ ел болып өмір сүруінің өзі бастау арналарымыздың қуатында, жығасы жығылмаған рухында жатыр.

Жоғарыда атап өткен орыс патшасының отарлау саясатынан туындаған 1868 жылғы «Жаңа Низам» зәкөні қазақты теңселтіп өтті. Ел басына түскен ауыртпалық, мұнар күн Мұрат ақынның шығармашылығында елеулі орын алды. Мұның бәрін айту мақаланың көлеміне симайды, ұстанымына жатайды. Біз бұл жайтқа өзіміз қарастырып отырған қары әңгіме және қазақы қалып төңірегінде тоқталамыз.

Мұрат Мөңкеұлы қазақтың тарихынан сыр шертетін қары әңгімелерді көп білетіндігі 1868-1869 жж. халық көтерілісі кезінде шығарған өлең-жырларынан көрінді.

Ақын «Үш қиян» поэмасында өзі көтеріп отырған мәселе аясында қазақтың өткен тарихын шегініс әдісімен баяндай келіп, авторлық идеяға көгендейді. Мұны «Үш қиянның» бастауындағы мына жолдардан аңғаруымызға болады:

«Заманнан заман оралған,
Дүние шіркін соны алған.
Адыра қалғыр бұ қоныс,
Қайырсыз екен азалдан.

Қайырсыз неге десеңіз,
Асан Қайғы, Қазтуған,
Орақ, Мамай, Телағыс
Қалған екен солардан» [7, 8].

Авторлық идея орысқа отар болмау үшін қазаққа жайлы қоныс тауып, елді сонда көшіру. Ал тарихи тұлғалар тобы, олардың кешегі тарихы негізгі ойға тамызық керек деталдар ғана. Поэманың өн бойында көптің атынан айтылатын «қайырсыз қоныс», «құтсыз жер» қайталамалары әлеуметтік психологиялық көңіл-күй табын сездіруші сөз саптаулар.

Мұрат ақынның дүниетанымын, шығармашылық ұстанымын, сол кездегі қазақ қоғамында болған саяси-әлеуметтік құбылыстардың сырын түсініп, дұрыс қорытынды шығару үшін көрнекті ғалым Қажым Жұмалиевтің мына бір пікірін ескерген дұрыс: «...Отарлау саясатымен байланысты және қазақтың өз ішінде бола бастаған әртүрлі өзгешелік, оған ақынның көзқарасына келейік.

Мұрат бір жағынан, патша үкіметінің өзі белгілеп қойған адамдарының ел билеп, халықтың тынышын кетіре бастағанын көрсетсе, екінші жағынан, осы кездің өзінде-ақ, бір тиынға ар-иманың сатқан жаңа адамдардың көп шыққандығын көрсетіп және олардың елді екі жарып, штат, талас ұйымдастырып, содан өз пайдасын табушыларды шенейді» [8, 161].

Осы сілтемедегі «**жаңа адамдар**» тіркесі көңіл аударуды қажет етеді. Бұрын қазақы қалпымызда бас пайдасы үшін ардан безген адамдар болмаған. Мұны Сұлтанмахмұт Торайғыров ақынның: «Абай тұсы қазақтың бұзылғаны, Қаралыққа айналып қызыл қаны...» жолдарынан оқи аламыз. Яғни, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, орыс отаршылдығының салқыны елде «бір тиынға ар-иманың сатқан жаңа адамдарды» көптеп тарих сахнасына алып келді.

Мұрат ақынның:
«Бәйіт еттім бұл сөзді
Қайғы шегіп заманнан.
Заман азып не қылсын:
Ай орнынан туады,
Күн орнынан шығады,
Мұның бәрі адамнан.

Адамның азған белгісі,
Екі кісі дауласса,
Тату бол деп айтпайды.
Екі айырып арасын.

Арасынан пара алған» [7, 16] – дейтіні де сол себеп.

Бұл тарихи шындық. Орыс отаршылдығымен бірге келген қасірет. Елді іштей жікке бөлу, бөлшектеп билеу қазақы қалпымызға нұқсан келтірген көрекөзге жасалған кесірлі саяси астары бар іс болды. «Әлеумет өмірін кеңнен шолып, терең түсіне білген талантты

ақынның мұны көрмей кетуі мүмкін емес еді. Ол көрді де, оны өз шығармасында көрсете де алды».

Қорытынды. XIX ғасыр әдебиетінің өкілдері соңың ішінде зерттеу нысанына айналып отырған Мұрат Мөңкеұлы мұрасы осы күнге дейін көбіне күңіренген көңіл-күй, элегиялық сарын сипатында «Зар заман» концепциясы аясында қарастырылып, ақындарымыздың орыс отаршылдығына қарсы азаттық ойы көршінің қабағына қарап, елеусіздеу айтылғаны айқындалды.

Зерттеу жұмысында Мұрат Мөңкеұлы өмір сүрген уақыт және шығармаларындағы басты бағыттар мен поэтикалық тенденциялар психологиялық және мәдени-тарихи, салыстырмалы-тарихи және герменевтикалық әдістер тұрғысынан қарастырылды.

Мұрат ақын «Үш қиян» поэмасының 26-бөлімін «Бәйіт еттім бұл сөзді» деп бастайды. Ақынның аманаты сынды осы жол ойлануды қажет ететін сияқты. Біз аға ғалымдардың ізімен әдебиетте елінің ертеңіне кам жеп, қайғырып өлең шығарған шайырларымызды «Зар заман ақындары» деп атап кеттік. Мұның бұлай аталу себебі де түсінікті.

Ақын бәйіт сөзінде: «Заман азып не қылсын» - дейді. Демек, азған заман емес, адам. Аздырған орыстың азғын саясаты. Ақын елдің көкейіндегі сөзді айтушы. Отаршылдыққа қарғыс айту, қарсы тұру, ата қонысты қимай қайғырып күңірену сол кездегі жалпыхалықтық көңіл күй еді. Міне, осы күй Мұратқа дейінгі ақындарда және Мұрат шығармашылығында көрніс тапты. Ақындар қиындықтан шығар жол іздеді, күйінді-сүйінді, қарекет қылды. Зар илеп отыра берген жоқ. Алаң жұртының амандығын ойлады. Алаң көңілі жырларының шүйдесінен көрінді. Алаң көңілі ғасырларға созылған мақамдары мен мазмұндарынан көрінді.

Ел жаңғырып, сөз түзеліп жатқан кезде Жаңа Қазақстанның рухани мұраларды бағалаудағы ұстанымы да өзгеруі керек деп ойлаймыз. Отаршылдық – ой түбінде жатқан сөз, ойлан, Қазақ!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Досмұхамедұлы Х. Аламан [Текст] / Х. Досмұхамедұлы – Алматы: Ана тілі, 1991. – 177 б.
- 2 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы [Текст] / Қ. Жұмалиев – Алматы: ҚМББ, 1938.
- 3 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті [Текст] / Қ. Жұмалиев – Алматы: ҚМББ, 1942.
- 4 Жұмалиев Қ. ХҮІІІ – ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті [Текст] / Қ. Жұмалиев Алматы: Мектеп, 1967. – 409 б.
- 5 «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателер туралы» Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 21.01.1947 ж. Қаулысы [Текст] // Социалистік Қазақстан, 1947
- 6 Жұмалиев Қ. 100 жыл белестерден биікке өрлеу [Текст] / Қ. Жұмалиев – Алматы, 2007. – 460 б.
- 7 Мөңкеұлы М. Мұрат Мөңкеұлы шығармалары [Текст] / М. Мөңкеұлы – Алматы: Ана тілі, 2013. – 288 б.
- 8 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті [Текст] / Қ. Жұмалиев – Алматы: ҚМББ, 1943.
- 9 Омарұлы Б. Зар заман әдебиеті [Текст] / Б. Омарұлы – Астана: Елорда, 2005. – 372 б.

REFERENCES

- 1 Dosmukhameduly Kh. Alaman [Alaman]. Almaty: Ana tili, (1991): 177 b. – (In Kaz)
- 2 Zhumaliev K. Adebiet teoriyasy [Literary theory]. Almaty: KMBB, (1938.) – (In Kaz)
- 3 Zhumaliev K. Kazakh adebieti [Kazakh literature]. Almaty: KMBB, (1942) – (In Kaz)

4 Zhumaliev K. XVIII – XIX gasyrlardagy kazakh adebieti [Kazakh literature of the XIII – XIX centuries]. Almaty: Mektep, (1967): – 409 b. – (In Kaz)

5 «Kazakh SSR Gylym akademiýasynyn Til zhane adebiet institutynyn zhumysyndagy oreskel sayasi kateler turaly» Kazakhstan Kompartiyasy Ortalyk Komitetinin 21.01.1947 zh. Kaulysy [Resolution of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan dated January 21, 1947 “on gross political mistakes in the work of the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR”]. Sotsialistik Qazaqstan, (1947) – (In Kaz)

6 Zhumaliev K. 100 zhyl belesterden biikke orleu [100 years Path to the top]. Almaty, (2007): 460 b. – (In Kaz)

7 Monkeuly M. Murat Monkeuly shygarmalary [Works by Murat Menkeuly]. Almaty: Ana tili, (2013): 288 b. – (In Kaz)

8 Zhumaliev K. Kazakh adebieti [Kazakh literature]. Almaty: KMBB, (1943). – (In Kaz)

9 Omaruly B. Zar zaman adebieti [Literature: wild years]. Astana: Elorda, (2005). 372 b. – (In Kaz)

МЫСЛЬ О СВОБОДЕ В ТВОРЧЕСТВЕ МУРАТА МОНКЕУЛЫ: НА ОСНОВЕ ИССЛЕДОВАНИЙ КАЖИМА ЖУМАЛИЕВА

Аннотация. В статье рассматривается творчество выдающегося представителя казахской литературы XIX века, поэта импровизатора Мурата Монкеулы. Ранее творчество Мурата Монкеулы в трудах ученых-литературоведов старшего поколения рассматривалось в основном как представителя "Лихие годы". Его стихи, жаждущие свободы, не были должным образом популяризированы. В связи с этим исследовательская работа направлена на интерпретацию и знакомство творчества поэта для литературной среды в научном аспекте.

Мурат Монкеулы - представитель XIX века, родоначальник, поэт-путеводитель.

В статье рассматриваются вопросы изучения творчества Мурата Монкеулы, а также исследования поэтических размышлений и стихов с точки зрения хронологических и сравнительно-исторических, герменевтических методов. С помощью этих методов рассматриваются личные представления автора о времени и пространстве, истории, мире и человеческой природе, методы моделирования реального мира и внутреннего мира героев. Творчество поэта призвано привлечь внимание читателя к тому, насколько негативное влияние русской оккупации XIX века оказало на казахскую идентичность. Наряду с этим, в стихах и трудах автора раскрывается социально-общественный, культурный характер сложных проблем истории и общества казахского народа. В основе многоуровневого текста произведений Мурата Монкеулы лежит мысль о национальной идентичности.

Научная и практическая ценность исследования состоит в том, что в казахской литературоведении некоторые взгляды, сложившиеся в советский период, переоцениваются с позиций современной независимой страны, а также вносят вклад в совершенствование методологического и теоретического аспекта в области отечественного литературоведения.

Ключевые слова. Национальная литература, историческая память, колониализм, суровые годы, рукопись, восстание «Ел ауа», земля отцов.

THE CONCEPT OF FREEDOM IN THE WORKS OF MURAT MONKEULY: BASED ON THE RESEARCH OF KAZHIM ZHUMALIEV

Abstract. This article examines the works of the eminent representative of Kazakh literature of the 19th century, the improvisational poet Murat Monkeuly. Previously, Murat Monkeuly's works were mainly viewed by older generation literary scholars as representative of the "Zarzaman" trend. His verses, yearning for freedom, were not adequately popularized. Therefore, this research aims to interpret and introduce the poet's works to the literary community from a scholarly perspective.

Murat Monkeuly is a representative of the 19th century, a pioneer, a poet-guide.

The article discusses issues related to the study of Murat Monkeuly's creativity, as well as research on poetic reflections and verses from chronological, comparative-historical, and hermeneutic perspectives. Through these methods, the author's personal views on time and space, history, the world, and human nature, as well as methods of modeling the real world and the inner world of characters, are examined.

The poet's work is intended to draw attention to the negative impact of Russian occupation in the 19th century on Kazakh identity. Alongside this, the poems and works of the author reveal the socio-political, cultural nature of the complex problems of the history and society of the Kazakh people. The underlying theme of Murat Monkeuly's multi-layered texts is the idea of national identity.

The scientific and practical value of the research lies in the fact that in Kazakh literary studies, some views that emerged during the Soviet period are being reassessed from the perspective of the modern independent country, as well as contributing to the improvement of the methodological and theoretical aspects in the field of domestic literary studies.

Key words. national literature, historical memory, colonialism, harsh years, manuscript, the uprising "El aua", the land of the fathers.